

8. Освіта в контексті міжцивілізаційного діалогу релігій

На початок ХХІ століття, коли людство зіткнулося із стійкими заблудженнями, непорозуміннями та протиріччями в сфері релігії та культури, актуальності набирають питання, що відносяться до терпимості і недискримінації, свободи релігії та переконань, місця релігії в міжцивілізаційних процесах.

Відомо, що цивілізації є комплексним соціальним утворенням, де різні фактори – культурний, політичний, економічний, ідеологічний, інформаційний, виховний, освітньо-науковий та релігійний – в різні історичні періоди під тиском об'єктивних та суб'єктивних чинників розвитку можуть виходити на перший або відходити на другий план.

Залежно від обраного критерію оцінки сучасності, існуюча „глобальна цивілізація” набула багато назв у науковій літературі: постіндустріалізм, постмодерн, посттрадиційне, постцивілізаційне, постісторичне, постеконімічне суспільство тощо, а також з'яви доктрин, що ставлять у центр соціальних моделей знання – “knowledgeable society”, “knowledge society”, “knowledge-value society” [Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і виховання. – К., 2005. – С.3]. До цього переліку необхідно додати поняття “інформаційне суспільство”, яке дає можливість проаналізувати сутність сучасної глобальної системи не лише як економічної і політичної структури людства, але і як освітньо-наукової та виховної структур, що формують особу. Технологічна революція стає своєрідною і постійно зростаючою базою для нового виду культурного і освітньо-наукового домінування у світі. Зауважимо, що характеристика постіндустріальної цивілізації не вичерпується лише розвитком нових технологій. Вона має певні визначальні риси, де освіта і наука займають далеко не останнє місце.

Загалом, у сучасних визначеннях цивілізації ключовим моментом залишається “культура”, причому культура переважно духовна, що характеризує і спільноти, і співтовариства людей. Отже, цивілізацію розуміємо як найвищий рівень культурної спільності різних суб'єктів: окремих людей, країн, соціальних груп, народів, націй тощо.

Здебільшого основою класифікації глобальних цивілізацій за культурним критерієм виступає релігія як визначальна характеристика культури, світогляду та світосприйняття. Прихильники цього підходу, виходячи з існування трьох світових релігій, ведуть мову про буддійську, християнську та ісламську цивілізації, які, відповідно до кількості охопленого ними населення, можна вважати глобальними. Водночас окремі автори називають перелічені цивілізації регіональними. Дехто об'єднує буддійську та ісламську цивілізацій в одну

східну цивілізацію, що дозволяє, на їхню думку, суттєвіше означити її відмінності від західної цивілізації.

Релігія є загальною темою більшості визначень цивілізації. Вона у широкому смислі включає у себе всі цивілізаційні характеристики, якими оперують класики цивілізаційного підходу. Вона може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей, як сприяти, так і перешкоджати втіленню у життя нових взірців і моделей людської поведінки. Як сукупність значень, цінностей і норм суспільства загалом чи певної суспільної групи, релігія зокрема, як і культура загалом, бере участь у виробленні ідентичностей, легітимізуючи та репрезентуючи їх у суспільному середовищі. Релігія, як системоутворююча підстава цивілізації (за А.Тойнбі), формує ментальність людей, орієнтуючи на визнання справжнього, правильного, справедливого, важливого, корисного, "свого", а також ілюзорного, неправдивого, несправедливого, неважливого, некорисного, "чужого".

І це не випадково, бо ж саме потужні релігійні системи дали культурний, ціннісний матеріал для формування відповідних цивілізацій. Релігійна традиція об'єднувала великі групи людей у єдине ціле. І навіть у випадках загибелі держав, релігійні інститути сприяли збереженню великих людських масивів у єдиному цивілізаційному просторі. Деякі вчені схиляються до думки, що й за сучасних умов саме релігії є ядром цивілізацій. Незважаючи на розвиток секуляризаційних процесів у світі в наш час більша частина людства залишається під впливом релігійних традицій, а значний сегмент нерелігійної частини населення планети ідентифікує свою культурну приналежність із тією конфесією, що є традиційною для їх етносу.

Проте більшість визначень і типологій глобальних, локальних та регіональних цивілізацій не враховують системи освіти і науки як критеріїв цивілізаційних розколів і взаємодії, включаючи і ті, котрі вважають культуру та релігію основою становлення і розвитку цивілізацій. Сучасна філософія освіти та науки розглядає ці системи не тільки як чинник глобалізації, створення інформаційного суспільства, але й є фактором тісної взаємодії цивілізації (Там само. - С. 5-6). Як бачимо, визначення поняття цивілізації є складним завданням і має безліч акцентів у різних науках: антропології, історії, культурології, соціальній філософії та релігієзнавстві. Про це, зокрема, писав і А.Тойнбі: "Наука не має методологічного інструментарію, що дозволяє виокремити сутнісні, визначні параметри цивілізаційних комплексів. У кращому випадку ми вміємо описувати конкретні цивілізації, але не знаємо, в чому полягають їх системоутворюючі основи".

Одним із критеріїв успішного та продуктивного міжцивілізаційного діалогу є кількість освічених людей в світовому масштабі та здатність до освіти та набуття знань. Наведемо світову статистику. На сьогодні уже 80% усіх дітей світу проживають в Африці та Азії, з них 72 мільйони - не охоплені системою

шкільної освіти, 10 із 100 дітей закінчать середню школу, з них лише 1% вступить до коледжу. За прогнозами до 2015 року 56 мільйонів дітей молодшого шкільного віку так і не зможуть відвідувати школу. Відтак прагнення до міжцивілізаційного діалогу викликає певне занепокоєння в контексті зростання бідності та обмеженням освітніх можливостей [<http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/GMR/pdf/gmr2010/gmr2010-pr-ru.pdf>].

В сучасній Україні, як і в ряді інших європейських країн, взаємовідносини між державою та релігійними організаціями знайшли свій вияв в освітній сфері. Українська політика в галузі освіти відображає перехід від однорідного суспільства з єдиною домінуючою ідеологією до демократичного суспільства, що створює простір для співіснування різних ідеологічних цінностей та віросповідних систем і, в свою чергу, постає чулою до потреб, духовних запитів та релігійних переконань кожного учня та його батьків. Плюралізм та єдність в багатоманітті – це ключові моменти в реалізації освітньої політики.

Відтак, метою нашого дослідження є з'ясування реального місця освіти в міжцивілізаційних процесах сучасності та вплив на міжрелігійний та міжкультурний діалог й впровадження релігійного плюралізму в освітню сферу згідно дотримання вимог міжнародних та європейських принципів прав людини. Зауважимо, що проголошення плюралізму в освітній політиці і його адекватне впровадження – це різні речі.

Освіта – це процес навчально-виховний, де особистість викладача займає ключове місце. Зазвичай в процесі шкільної освіти викладач постає як носій абсолютного знання, а учні, в силу свого соціального статусу та рівня індивідуального досвіду, сприймають таке знання як єдиноістинне. Якщо донедавна класичним уявленням того, чим є освіта, було те, що це сума знань, які людина повинна сприйняти, засвоїти і застосовувати на практиці, то зараз просте одержання знань є неактуальним: людина заходить в пошукову Інтернет мережу Google, набирає потрібну їй фразу й одержує масу відомостей. Питання полягає в тому, що робити із цією інформацією. На це питання повинна відповідати вже сучасна система освіти, нові методики, нові підходи, які практикуються в сфері глобальної університетської освіти [Говорун К. Духовное образование: необходимость качественных изменений // http://www.religare.ru/2_73454.html].

Відзначимо, що знання релігії є важливою частиною якісної освіти, що сприяє побудові громадянського суспільства, взаємній повазі, посилює підтримку релігійної свободи і сприяє розумінню соціального розмаїття. Об'єктивні знання про релігію мають цінний потенціал до зменшення міжконфесійних конфліктів, які частіше ґрунтуються на недостатньому знанні інших релігій. Викладання релігійно орієнтованих дисциплін є важливим

обов'язком освітньої системи, котра повинна підготувати молодих людей до життя в плюралістичному, в тому числі й конфесійно, суспільстві. Таке знання сприятиме кращому розумінню щонайбільше всесвітньої історії, літератури та мистецтва, а також буде корисним у справі розширення культурного горизонту і поглиблення розуміння проблем минулого та сьогодення. Обґрунтуванням для заохочення набуття знань про релігійні традиції може слугувати те, що сам факт незнання нерідко стає причиною ворожого ставлення до релігії загалом або до окремих конфесій зокрема.

Хоча рішення про питання віри має бути захищене як особистий вибір, система освіти не може дозволити собі ігнорувати роль релігії в історії та культурі. Ігнорування цього питання може стати причиною розгортання нетерпимості та дискримінації і, в свою чергу, може призвести до формування негативних міжрелігійних стереотипів.

Важливо, щоб молоді люди набували більш глибокого розуміння тієї ролі, яку релігія відіграє в сучасному плюралістичному світі. Потреба саме в такій освіті буде продовжувати зростати, оскільки різні культури та ідентичності взаємодіють між собою через подорожі, торгівлю, засоби масової інформації та міграційні процеси. Проте зауважимо, що більш глибоке розуміння релігій не приведе автоматично до більшої терпимості й поваги. „Декларація про сприяння діалогу й взаєморозуміння між релігіями і цивілізаціями” проголошує цінність освіти як базовий момент продуктивного міжцивілізаційного діалогу релігій: „Повага прав різних етнічних і релігійних громад має першочергове значення для сприяння взаємному діалогу між різними конфесіями, цивілізаціями й культурами. Освіта, як важлива основа формування сильної етнічної особистості, є головним елементом сприяння терпимості, діалогу й взаєморозумінню між релігіями та цивілізаціями, шанобливого ставлення до відмінностей, прав людини і традиційних моральних цінностей. Належна освіта слугує основним засобом для подолання стереотипів та боротьби із спотвореним сприйняттям різних культур, релігій і цивілізацій [Декларація о содействии диалогу и взаимопониманию между религиями и цивилизациями, принятая на Всемирной конференции, которая состоялась 26-28 октября 2007 года в Охриде, Республика Македония // Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві - соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти. Науковий щорічник №13. – К., 2008. – С.20].

Політика і програми в галузі освіти сприяють покращенню взаємопорозуміння, зміцненню солідарності і взаємопорозуміння у спілкуванні як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами та націями.

Принципи міжцивілізаційного діалогу релігій – це мінімум вихідних положень, прийнятих його учасниками, не дотримуючись яких неможливо приступати до самого діалогу. Найперший принцип - це толерантність.

Толерантність означає повагу та сприйняття різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань [Декларація принципів толерантності // Свобода совісті та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). Упорядник - Бабій М.Ю. – К., 2006. – С.31-36]. У даному контексті толерантність є терпиме відношення послідовників однієї релігійно-конфесійної спільноти до послідовників таких інших спільнот. Кожна особа дотримується своїх релігійних переконань і визнає таке ж право за іншими. Терпимість у взаєминах між представникам різних релігійних спільнот є необхідною умовою організації плідного діалогу між релігіями. Виняткове значення для організації міжрелігійного діалогу має принцип рівноправності його учасників. Добровільно домовляються лише рівні. Будь-яка спроба поставити одного з учасників діалогу в привілейоване положення є перешкодою для плинності діалогу. Ще одним важливим принципом міжрелігійного діалогу є відкритість його учасників. Відкритість – це неприховане від інших щире вираження своєї позиції, що поєднується із прагненням слухати й чути інших, об'єктивно сприймаючи й оцінюючи їх точку зору. Зауважимо, що відкритість зовсім не тотожна вимозі відмови учасників діалогу від своїх переконань або поступки чужим переконанням. Її цінність у тому, що вона допомагає суб'єктам діалогу краще усвідомити погляди один одного, сприяє зіставленню різних думок, вияву спільних інтересів та виробленню узгоджених заходів для їх реалізації [Див.: Нуруллаев А.А., Нуруллаев Ал.А. Религия и политика. – М., 2006. – С.153-174].

Зважаючи на той факт, що Україна є багатоконфесійною державою з постійно розширюваним конфесійним спектром, вважаємо недоцільним введення як загальнообов'язкових дисциплін до програми середньої загальноосвітньої школи якихось релігійних дисциплін, зокрема й християнської етики. Враховуючи рівень розвитку світської освіти, більш ефективним є, на нашу думку, включення в освітню програму середньої школи таких релігієзнавчих дисциплін, як "Релігії світу" чи "Історія релігії". Аргументами на користь такої точки зору є наявність міжконфесійних суперечностей в українському суспільстві та необхідність донесення знань про основи світових релігій, які сприятимуть формуванню моральної культури особистості. Важливим є ознайомлення учнів з історією релігії, акцентування при цьому уваги на морально-етичних концепціях їхніх доктрин, які самі по собі мають виховне значення. Саме в них втілені загальнолюдські цінності, розглядаються проблеми добра і зла, морального і аморального. Викладання цих цінностей в загальноосвітній школі повинне здійснюватися без ангажування, підтримки чи критики будь-якої релігії, без протиставлення однієї релігії іншій.

Важливим є вивчення релігії на науковій основі, оскільки знання релігії сприяє підвищенню освіченості людини і більш глибокому знанню надбань

національної та світової культури. Школа повинна стати каталізатором міжконфесійного компромісу і плідної співпраці представників усіх релігійних спільнот, які представлені в Україні. Релігієзнавчі дисципліни повинні викладатися в такий спосіб, щоб жоден учень, незалежно від його особистісних релігійних переконань, ніколи не відчував себе скривдженим чи ображеним за певну свою конфесійну належність. Погляди особистості, а не погляди більшості чи меншості, мають бути істинною цінністю. Якщо такі принципи діють, то результатом буде міцна громадянська та національна єдність. Нація особистостей, які поважають всіх, незалежно від їх релігійних поглядів, найменше підвладна ризику розділення за будь-якими, зокрема й релігійними, принципами.

Показовим в зазначеному контексті є досвід рекомендацій ОБСЄ у сфері вивчення релігії, зокрема документу «Принципи Толедо, навчання релігії та віруванням в публічних школах», який стосується розвитку освітніх програм та відображає сучасний культурний плюралізм. Толедські принципи розробляють навчальні плани на основі зняття тих відмінностей, які наявні між державною, освітньою та релігійною владою та наголошують, що необхідно розвивати мультирелігійну освіту, якої не вистачає в багатьох країнах Європи [Toledo Guiding Principles On Teaching About Religions And Beliefs In Public Schools. Prepared by the ODIHR Advisory council of experts on freedom of religion or belief. – 2007. – 129 p.].

Важливо, щоб діти дізнавались про різні релігійні традиції, а також про власну релігійну традицію, оскільки багато проблем виникають не лише із-за нерозуміння інших релігій, а в першу чергу з причини нерозуміння навіть власної релігійної традиції, що трапляється досить часто. Толедські принципи презентують те, як можна перемогти консервативне, етноцентричне і догматичне навчання релігії, яке, на жаль, на сьогодні все ще існує в багатьох країнах, в ситуаціях, коли основні моральні цінності окремої релігії розглядаються як виняткові, єдиноістинні і при цьому не звертається увага на міжрелігійні відносини з точки зору етичного, теологічного чи практичного смислу [Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві - соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти. – С. 20].

Міжцивілізаційний діалог релігій має сприяти усуненню (або хоча б згладжуванню) міжрелігійних протиріч, введенню ідеологічного змагання між релігіями й конфесіями в цивілізовані рамки, що, зрозуміло, позитивно позначиться на етно-національних відносинах і соціально-політичній стабільності.

Діалог релігій передбачає взаєморозуміння, а через взаєморозуміння виявляється їх єдність, подібність, тотожність. Відтак діалог релігій можливий тільки на основі взаєморозуміння, але, разом з тим, лише на основі індивідуального в кожній культурі. Діалог релігій завжди об'єднує багатьох

учасників і здійснюється на декількох рівнях: внутрішньому і міжетнічному, внутрішньому і міжконфесійному, внутрішньому і міжособистістному. Головну роль в міжцивілізаційному діалозі відіграють цивілізаційна самосвідомість і цивілізаційні (базові) цінності. На відміну від цінностей етнічної і національної культури, цінності цивілізації завжди претендують на універсальність, на вирішення фундаментальних протиріч людського і соціального буття, на можливість об'єднати людство і стати основою світової культури. Тому діалог цивілізацій – це завжди діалог про їх світоглядні основи, первинні символи, кінечні сакральні цінності, навколо чого об'єднуються складні соціокультурні системи.

Реалія міжцивілізаційного діалогу – це насамперед сумісність базових установок цивілізацій, що контактують між собою (орієнтація на належне і суще, на секулярну чи релігійну свідомість, а чи ж на їх баланс), ступінь внутрішньої діалогічності конкретної цивілізаційної самосвідомості, співвідношення її відкритості чи закритості. Чим вища сумісність і діалогічність ціннісних структур цивілізацій, тим ширшим і продуктивнішим буде їх діалог, тим сильнішим їх взаємовплив. Збалансованість діалогу залежить від стійкості і цілісності цивілізаційної самосвідомості, волі цивілізацій до збереження своїх базових цінностей в статусі загальнозначимих.

Для взаєморозуміння і ведення діалогу потрібна крос-культурна грамотність, освіченість та обізнаність із специфікою культур інших народів, що включає в себе: усвідомлення відмінностей в ідеях, звичаях, культурних традиціях, які притаманні різним народам, можливість побачити спільне і відмінне між різноманітними культурами і подивитися на культуру власного співтовариства очима інших народів.

Розглядаючи питання самовизначення особистості в цивілізаційному аспекті, ми констатуємо, що ціннісні системи різних типів цивілізацій здійснюють безпосередній вплив на процес самовизначення особистості. Проте водночас людина може існувати на межі цивілізацій і культур, самовизначаючись у декількох вимірах. Показовим є приклади відкриття українських духовних навчальних закладів за межами нашої країни (США, Німеччина та ін.), у яких навчаються у переважній більшості українці (наприклад, протестантська духовна семінарія для українців в США, український католицький університет у Мюнхені). Яким є мотив відкриття подібних навчальних закладів при розвиненій мережі в цих країнах аналогічних закладів тієї ж конфесійної приналежності? Ми переконані, що мовний фактор відіграє тут чи не найменшу роль. Причину ж потрібно шукати в ментальності та культурній відмінності індивідів, відсутності успішного міжцивілізаційного та міжрелігійного діалогу.

Зауважимо, що на світові релігії в концепції „діалогу цивілізацій” досить оптимістично покладається роль посередника. Але чи так воно на справді?

Адже діалог – це завжди вимушений крок та необхідність, але ніколи не добровільний акт, бо ж будь-яка самодостатня релігія ніколи не відчуває в ньому внутрішньої потреби. Зокрема, професор соціології Йельського університету Еммануїл Валлерштайн заявляє, що „діалог вірогідний лише між рівними, у протилежному випадку – він перетворюється на монолог. Аналогічним чином і партнерство можливе тільки між рівними, в іншому разі воно всього лиш маска, що приховує панування однієї із сторін. Без досягнення рівності пошук взаєморозуміння між культурами буде безнадійною утопією” [Див.: Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. За ред. Кудряченка А.І. – К., 2009. – С.524]. В цьому зв’язку російський науковець Ю.Зобнін справедливо зауважує, що воля до діалогу зовсім не притаманна ані людству, ані етносу іманентно. Значно більш органічною на рівні „побутовому”, „загальнозрозумілому” є воля до монологу, який тлумачиться як „нав’язування своєї точки зору, реалізації своєї „програми”, що ніяк не узгоджується з міркуваннями і бажаннями тих, серед кого подібна „програма” здійснюється”. Ю.Зобнін особливо наголошує на очевидному дефіциті свідомої волі до діалогу та констатує існуючий варіант – це „монологічність” [Зобнин Ю. Диалог как форма культурного бытия // <http://magazines.russ.ru/vestnik/2009/25/zo26-pr.html>].

Розглядаючи це питання, не можна обійти увагою теорію Самуеля Ханкінгтона про «зіткнення цивілізацій», яка також будується на релігійному фундаменті. Тим більше, що теорія «діалогу» подається її прихильниками як протиположна теорії «зіткнення». В основі концепції Ханкінгтона лежить теза про принципову неможливість різних цивілізацій домовитися. Ханкінгтон вважає, що максимально близькі відносини, які можливі між різними цивілізаціями – це відносини холодної війни. Так відбувається, головним чином, тому, що кожна релігійна система вважає, що саме вона – єдиноістинна та єдиноможлива. Християнство стверджує, що спастись в ісламі неможливо, а це означає, що воно сприймає іслам як хибну релігію. Іслам, із свого боку, вважає християнство заблудженням. Пророк неодноразово говорив, що християни володіли істиною, але втратили її. І він посланий Аллахом саме для того, щоб відновити її. Звідси випливає думка, що істина належить саме ісламу, а в християнстві вона - відсутня. Ось ця глибинна, догматична основа, спираючись на яку релігії протистоять одна одній.

Відтак етико-гуманітарний конфлікт християнської та мусульманської цивілізацій полягає не в протиріччі універсальних моральних цінностей, а в їх антропологічній інтерпретації. До прикладу, в кожному суспільстві існує чітка демаркація простору між добром і злом, кожен народ витворив власні уявлення про межі добра і зла, втілені у традиціях, міфах, народній творчості тощо. На рівні цивілізацій також спостерігаємо розбіжність у розумінні, сприйнятті та інтерпретації універсальних моральних норм. Іншими словами, даний конфлікт спричинений різними сценаріями та векторами розвитку соціумів у рамках тієї чи іншої цивілізації.

Водночас, християнство та іслам – це дві найбільш поширені та впливові світові релігії, які як ключову засаду проголошують універсалізм – відомі засади “немає ані елліна, ані юдея” в християнстві та “всі мусульмани – брати” в ісламі. Цей фактор одночасно як полегшує, так і ускладнює міжцивілізаційний діалог релігій. Адже обидві релігії, завдяки їх універсалізму, мають великий потенціал, а тому як християнський прозелітизм, так і да’ва (заклик до ісламу) мають значні успіхи. Проте, очевидно, що саме це й викликає незадоволення обох релігій, що саме по собі ускладнює діалог.

У свою чергу, універсалізм полегшує діалог тому, що дозволяє уникнути багатьох перешкод, пов’язаних із національними та культурними чинниками, хоча останні також не можна ігнорувати, враховуючи той факт, що, наприклад, мусульманська діаспора в країнах Західної Європи структурується скоріше за національним, ніж за релігійним принципом.

Разом з тим учасники міжцивілізаційного діалогу релігій говорять про необхідність шукати спільні риси в останніх. Така позиція має право на існування. Але при більш глибокому розгляді релігійних вчень можна побачити, що навіть моральні установки, які на перший погляд здаються універсальними, часто відрізняються одна від одної, не говорячи уже про релігійну антропологію і богослів’я. Поверхові релігійні концепти навряд чи можуть просунути діалог далше звичайних слів. В цьому випадку, як зазначає той же Ханкінгтон, відносини між цивілізаціями будуть залишатися «холодними». У цьому зв’язку аналіз провідних релігій сучасності, виділення із них спільного змісту – морального, гуманістичного та звернення уваги на трактуванні ними цінності людини буде слугувати в ролі можливих засобів зниження рівня конфліктності та налагодження міжцивілізаційного діалогу.

На думку А. Гусейнова, для того, щоб взаємодія культур розвивалася в режимі діалогу, треба заблокувати шляхи конфронтації між ними й утвердити загальне правило – „три взаємопов’язані заборони, які є безсумнівними і мають безумовний категоричний смисл. Заборона перша – на конфронтацію на культурній основі. Це означає, що культурні особливості і відмінності не можуть бути виправданням для якихось насильницьких дій. Заборона друга – на слова, дії, будь-які інші символічно-знакові прояви, котрі можуть сприйматися якоюсь із культур як образливі. Заборона третя – на абсолютистські претензії якоїсь із культур, на проголошення своєї культури втілення „вищих істин і цілей” [Див.: Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – С.526].

Спілкування між релігіями існувало завжди. Тільки раніше, коли були більш-менш визначені кордони релігій, міграція населення була мінімальною, то комунікація релігійних традицій не була такою інтенсивною. Це спілкування носило природний характер і виникало просто із-за природної необхідності. В середньовіччі релігії спілкувалися між собою не завжди мирно, особливо в епоху релігійних воєн. До XIX століття потреба у міжрелігійному діалозі, як

умові для збереження людської культури від кризи і знищення, не усвідомлювалася [Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упорядник Филипович Л.О. – К., 2004. – С.114]. Нині проблема діалогу постала дуже гостро. Міжрелігійний діалог вирізняється своєю унікальністю, його учасники шукають те, що їх об'єднує (мета, кінцевий результат, взаємний інтерес тощо), а віруючі вже самі мають це об'єднуюче ядро – віру в Бога.

Але чи насправді релігія відіграє таку важливу роль у побудові діалогу між цивілізаціями? Практика показує, що її роль сильно перебільшена. Релігія сьогодні не є дуже істотним фактором сучасного світу. Їй віддають належне, до неї шанобливо ставляться. Але при зовнішнім формальному шануванні вона виводиться за рамки реальних сучасних процесів. Саме тому, що релігія не відіграє визначальної ролі в побудові діалогу, його учасники так спокійно апелюють до загальних релігійних цінностей. Окремо варто сказати, що реальні наслідки міжцивілізаційних діалогів практично відсутні.

На нашу думку, в ролі основної цінності цивілізації, визначального ресурсу розвитку за сучасних умов постають інформація і знання. Освіта і наука є тим механізмом забезпечення прогресивного розвитку цивілізацій, які, утворюючи єдиний світовий освітньо-науковий простір, дають інтегративний імпульс для міжцивілізаційного діалогу релігії, забезпечуючи тим самим зустріч релігійних спільнот. В сучасному суспільстві інформація стає рушійною силою трансформаційних змін, де освіта виконує не лише просвітницьку, але й креативну функцію по відношенню до масової релігійної свідомості. Освіта постмодернізму моделюється як діалог/зустріч культур, виступаючи умовою успішної життєдіяльності соціальних суб'єктів, які ідентифікують себе з певними релігіями – учасниками зустрічі.

Міжрелігійний діалог – це комунікація між адептами як мінімум двох релігій, коли проявляється взаємоповага до відмінностей і зберігається вірність власній традиції, з метою взаємообміну духовним досвідом у пошуку істинного знання. А спільність розуміння критеріїв істинності знання є (і залишатиметься) ключовою передумовою конструктивності міжцивілізаційного діалогу релігії, запорукою його хоча б відносної правдивості, а відтак і продуктивності. Тому створення сприятливих умов для вільного поширення особливостей та характерних рис тієї чи іншої релігії, наголошення на її базових цінностях безумовно стимулюватиме міжконфесійний діалог у цілому. Проблема міжцивілізаційного діалогу релігій у становленні сучасного культурного буття, на нашу думку, є одна з найважливіших чинників.

Кожна з цивілізацій, виробляючи власну систему релігійних символів, впливає і на самовизначення особистості не лише у межах своєї спільноти, але й на носіїв іноцивілізаційних цінностей (звісно, меншою мірою). Зауважимо, що найбільшим комунікативним потенціалом володіють релігійні системи, що

перебувають на перетині двох і більше цивілізацій та одночасно відчують їх вплив. Україна належить саме до таких цивілізаційних парадоксів і володіє усім необхідним потенціалом для ефективного міжцивілізаційного комунікування. Діалог релігій, культур і цивілізацій є запорукою гармонії на рівні планетарної свідомості, хоча водночас є і джерелом постійних конфліктів.